

TOPONÍMIA POPULAR GRACIENCA

Francesc OLIVÉ i GUILERA

Història

Les construccions més antigues que s'han conservat de Gràcia són del segle XVII, de quan es fundà el convent de la Mare de Déu de Gràcia. Abans, només hi havia alguna construcció rural aïllada, però sense cap nucli de població ni cap parròquia antiga, ja que el terme era repartit entre les parròquies de la Barcelona vella.

Durant el segle XVIII s'hi construïren algunes mansions o torres rurals de la burgesia i la noblesa barcelonina i també s'hi feren diversos assentaments agrícoles formant petits carrers o barris. Però el veritable poblament de Gràcia no es produí fins al segle XIX, amb la industrialització.

Des de les primeries del segle XIX, Gràcia intentà independitzar-se de Barcelona, cosa que aconseguí definitivament l'any 1850, després de diverses temptatives frustrades o de molt poca durada. Amb tot, la Vila de Gràcia tingué una vida bastant curta, ja que l'any 1897 tornà a ser absorbida per Barcelona.

El creixement de Gràcia durant la segona meitat del segle XIX va ser molt ràpid, i la conversió accelerada de camps i rieres en carrers i places va repercutir en una progressiva pèrdua i substitució dels topònims rurals. Més tard, el retorn a l'administració barcelonina va provocar també substitucions i modificacions de noms, encara que algun dels antics van perdurar com a forma popular. La gran densitat de població estable de Gràcia ha facilitat la transmissió familiar de les formes populars, que són la base d'aquest treball, on estudio també l'origen d'alguns topònims ja establerts, així com d'altres que ofereixen aspectes populars remarcables.

El convent de Jesús

Dos segles abans que es fundés el convent de Gràcia, ja hi havia, a nivell del l'actual carrer d'Aragó, el convent de Santa Maria de Jesús, fundat l'any 1427 pels franciscans menors, que era anomenat popularment el convent de Jesús, o, simplement, Jesús, sense cap article ni apel·latiu. Les advocacions marianes, quan es converteixen en topònims, queden reduïdes normalment al simple nom, precedit només per l'article si el nom original en portava. Sense moure'ns de la zona que estic estudiant podem veure'n alguns exemples: Gràcia (poble, camí, convent o església de la Mare de Déu de Gràcia), i el mateix podríem dir de la Salut, el "Carmelo", el Coll, Betlem, o la Bonanova.

Un petit camí, anomenat camí de Jesús, anava del portal de l'Àngel al convent de Jesús. Al seu costat s'hi edificà un carrer de cases anomenat barri de Jesús. Com va passar amb totes les construccions a l'entorn de la ciutat murallada, el convent fou destruït durant els setges que sofrí la ciutat. Fou reconstruït després del setge de 1714, però l'any 1813, quan la guerra del francès, el convent i el barri foren definitivament expropiats i enderrocats i no han deixat cap rastre en la toponímia actual malgrat que era un indret molt popular entre els barcelonins, amb una font que subsistí fins a finals del segle XIX.

A continuació del camí de Jesús venia el camí de Gràcia, i els franciscans emprengueren, l'any 1817, la construcció d'una nova església i convent, mig quilòmetre més amunt de l'antiga, "a la mitad del camino de Gracia, fuera de las mil quinientas varas de la fortificación... (en un campo) llamado vulgarmente de las Figueras."¹ Després de l'any 1835 el nou convent fou també expropiat i l'església es convertí en parròquia. Actualment s'anomena de Santa Maria de Gràcia, però els graciencs en diuen encara la parròquia de Jesús, o, simplement, Jesús. Es tracta, doncs, del trasllat i el manteniment popular del topònim Jesús, des del carrer d'Aragó al carrer de Gràcia.

Un fet que voldria remarcar és que el document que he citat diu: "a la mitad del camino de Gracia". L'any 1813, doncs, Gràcia volia dir: el convent de Gràcia. El poble no existia encara amb aquest nom. El mateix document diu que "este lugar se llamaba antiguamente *lo Estret de na Ballestera*". Crec que *estret*, en aquest cas, cal interpretar-lo, no com un relleu topogràfic, sinó en el sentit que Coromines dóna al mot *destret*: "districte, territori, rodalia."²

1 *Eptome de Memorias del Convento de Santa Maria de Jesús...* Barcelona: Imp. Agustí Roca, 1817. Arx. Dioc. Barna. Reg. Comm. 1817, folis 294/328.

2 COROMINES, Joan, *DECat*, s. v. "estrènyer".
Vegeu també: QUERALTÓ, Pere, *Apuntes históricos. Álbum Histórico y Gráfico de Gracia*. Barcelona 1950, pàg. 118. "Exposición..." adreçada a Ferran VII el 12 de gener 1816: "...del territorio general llamado estrecho de Barcelona" ... "en todo este territorio del estrecho"...

Els Caputxins Vells

Un altre convent, també anterior al de Gràcia, fou origen d'un incipient nucli de població: el convent de Montcalvari, construït l'any 1580, i anomenat popularment dels *Caputxins Vells*. Amb aquest darrer nom era coneguda una extensa zona de Gràcia, entre el torrent de l'Olla i el torrent del Pecat. El nom es mantingué malgrat que el convent desaparegué després de ser destruït el 1714, en què serví de base per al setge a la ciutat.³ La popularitat del nom dels Caputxins Vells va fer que en edificar-se el convent de la Casa Missió, l'any, al Camp d'en Gassot, aquest fos anomenat, per contrast, *el Convent Nou* (al seu lloc hi ha actualment el convent del Cor de Maria, el carrer de Sant Antoni Maria Claret). El nom dels Caputxins Vells s'ha perdut de la memòria popular, només n'ha quedat un petit passatge dels Caputxins al carrer de Còrsega, entre Bailèn i Girona.

Gràcia, el Putxet i els Josepets

Davant de ca l'Alegre, a l'altre costat de la riera de Vallcarca, hi havia el convent de la Mare de Déu de Gràcia, fundat l'any 1626, encara que l'església no fou enllestida i consagrada fins al 1687.

El *convent de Gràcia*, edificat a la riba dreta de la riera de Vallcarca, estava en terme de Sarrià (que després, per segregació serà de Sant Gervasi de Cassoles), i la finca conventual o *Clos dels Frares* s'estenia per l'actual barri del Putxet i culminava amb el turó anomenat de Gràcia, al cim del qual hi havia una petita ermita. Quan el municipi de Gràcia obtingué per primera vegada l'autonomia, l'any 1821, Vallcarca passà a formar part del seu terme municipal, tant la riba esquerra de la riera, que era d'Horta, com la riba dreta, amb el clos del convent, que, com hem dit, era de Sarrià. La descripció de la "Rodalia de Territorio de Gracia", feta l'any 1821, diu que el terme arribava "hasta la cumbre del *montecillo* nombrado de Gracia".⁴ Aquesta expressió de "montecillo" fa pensar en una traducció de la forma popular *putxet*, "diminutiu analògic de *puig*", segons Coromines. És totalment rebutjable la grafia "Putget" adoptada pel Nomenclàtor Municipal de 1980, i que porten les plaques del carrer, que és una forma híbrida, que no té justificació ni com una discutible normalització del nom, ni respon a la fonètica popular.

La independència de Gràcia de l'any 1821 va durar només fins el 1823, en què, amb la caiguda dels constitucionalistes, fou anul·lada. Després d'altres temptatives frustrades, Gràcia obtingué la independència definitiva el 1850, però aquesta vegada el nou terme en aquell sector es limità a la línia jurisdiccional de Barcelona, que

3 Basili DE RUBÍ, *Els caputxins a la Barcelona del segle XVIII*. Barcelona, 1984.

4 COLLEFORNS, Francesc de P., *Les parròquies barcelonines en el segle XIX*. Barcelona, 1936. Apèndix II, núm. 3.

s'acabava a la riera de Cassoles, que era continuació de la de Vallcarca, i per tant l'antic convent, aleshores desafectat, quedà fora del seu terme. Només fou assignat a Gràcia just el perímetre de l'església i un rengle de cases, anomenades popularment *les cases dels Xiprers*, edificades al costat d'un curt camí plantat de xiprers, davant l'església. Aquest camí, després de creuar per un pont la riera de Cassoles, passava pel costat de l'ermita de *Sant Onofre* i seguia avall en direcció a Barcelona, per l'actual Carrer Gran.

Popularment es donava el nom de *Gràcia* a l'església i el convent, i també a les cases del seu entorn, algunes tan lluny com les cases de Farró, on tenien una propietat els Felipons de Barcelona (carrer de les Santjoanistes),⁵ prescindint de si estaven a un o altre costat de la línia administrativa entre Barcelona i Sarrià.

Poc a poc, però, les cases que s'anaven edificant al costat del *camí de Gràcia* en prengueren el nom i foren la base de la futura població. Quan Gràcia obtingué la independència municipal el sentit popular va fer que el nom de Gràcia quedés reduït exclusivament a les cases edificades dins el nou terme municipal, i les de fora perderen el nom. Encara l'any 1856, quan el rector de Sarrià redactà un informe sobre la parròquia, citava les "casa de Farró i Puchet de Gràcia".⁶ Aviat, però, deixaren de dir-se de Gràcia, i el turó s'anomenà, valgui la redundància, *turó del Putxet*.

L'antiga església de Gràcia ha conservat l'advocació litúrgica original de la Mare de Déu de Gràcia, o sigui l'Anunciació, i per tant celebra la seva festa el 25 de març, però la parròquia fou dedicada a sant Josep. El nom popular que es donà a l'edifici és *els Josepets*, i es diu també de la plaça i el barri del seu entorn i en el sentit popular ha substituït el nom de Gràcia. El nom de *josepets* no és cap diminutiu que faci referència als joves novicis que hi habitaven, com a vegades s'ha dit, sinó que es el nom popular que es donava antigament als frares carmelites, tant als de Gràcia com als que tenien el convent a la Rambla de Barcelona, on ara hi ha el mercat de la Boqueria, que per això se'n diu de sant Josep. Algun altre antic convent de carmelites, com el de Vilanova, és anomenat també els Josepets. Un nom popular d'estructura similar, format amb un diminutiu de sant, el tenim a Gràcia, i també a Barcelona, per designar *els Felipons* (antigament en deien els Filipons).

La parròquia titular de Gràcia no és ara la de l'església que va donar-li el nom, sinó la de l'antic convent de Jesús, que s'anomena ara de Santa Maria de Gràcia (popularment, *Jesús*), i celebra la seva festa el 15 d'agost, per l'Assumpció de la Verge, que és la Festa Major, ja que en aquest cas Gràcia no és l'advocació litúrgica titular, sinó simplement un topònim traslladat de lloc.

5 LAPLANA, Josep de C., *L'Oratori de Sant Felip Neri de Barcelona...* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1978, pàg. 43, nota 41. "Llibre de collites de la Torre de Gràcia (1701-1704)".

6 *Propuesta de lo deberá constituir el estado de dicha parroquia...* redactada pel rector de Sarrià, el 16 juny 1856. Arx. Dioc. Barna. Parròquies, 181, doc. 8.

Camins i rieres

L'actual *Carrer Gran* és un tros del *camí de Gràcia*, on s'edificaren les primeres cases que donaren nom a la vila. La resta de camí fins a Barcelona fou urbanitzat com a passeig a partir de 1821. La millora d'aquesta via de comunicació fou un dels factors que més ajudà al creixement de la nova població. El nom del camí de Gràcia passà al *Passeig de Gràcia* i s'ha mantingut sempre de forma popular, malgrat els períodes de la República i el Franquisme en què s'intentà canviar-lo.

Abans de formar-se el camí de Gràcia, parlar de camins al pla de Barcelona era parlar de rieres. En els mapes antics es confon sovint el traçat de les rieres amb els dels camins. Per la riera d'en Malla i les rieres de Cassoles i de Vallcarca, que eren la seva continuació, pujava un camí cap a Sant Cugat, pel Collserola.

Però hi havia un altre camí, potser encara més important, que seguia el *torrent de l'Olla*. Aquest torrent solcava tot el pla de Barcelona, però la quadrícula de l'Eixample n'ha borrar tot rastre i ara ha quedat només com un topònim de Gràcia, on s'ha mantingut popularment perquè donava nom a un carrer de la vila. Després de l'agregació a Barcelona, el nom fou substituït amb el beneplàcit d'algun veí que el considerava vulgar. Però l'ús popular l'ha mantingut viu, potser precisament pel seu contingut xiroi, i ara torna a ser nom oficial. Coromines cita aquest torrent al seu diccionari, comparant-lo amb altres topònims similars en els quals el mot olla és sinònim de gorg o toll. En relació amb aquest nom es troba a diversos textos antics i escriptures el mot *Llepaolles*.

La *riera de Cassoles* (Avda. del Príncep d'Astúries), que feia de límit entre Gràcia i Sant Gervasi de Cassoles, té també un nom força pintoresc, però els lingüistes li han tret tota connotació popular i li atribueixen tradicionalment el significat de "cases soles". Amb tot, em sembla que aquesta etimologia és una mica simplista. Pot tractar-se d'un antropònim o tenir alguna relació amb l'hidrònim.

En un document de l'any 1407 del monestir de Pedralbes es descriuen els límits de la parròquia de Sarrià dient: "ço és, començant a la *Grau de Cassoles*, prenent amunt per la riera dita d'Arige que passa detràs de casa de Casoles e qui travessa lo camí qui va a Sant Cugat del Valles, muntant per la dita riera fins a la sumitad del Coy de Cerola." I tanca la descripció dels límits tot retornant al punt de sortida "anat per lo camí de la Travessera, caminant tostemps per lo dit camí torna fins al dit loch apellat la *Grau de Casoles*."⁷ Aquesta descripció correspon exactament a la dels límits històrics entre Gràcia i Sant Gervasi. El *Grau de Cassoles* estaria situat a l'actual plaça de Gala Placídia, on, segons els mapes antics, la Travessera feia una inflexió cap al nord, segurament per salvar algun desnivell o grau de la riera, on podia haver-hi gorgs o tolls.

7 MARTÍ BONET, J.M., *Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona. Vol. VIII Sant Vicenç de Sarrià. 1000 anys d'història*. Barcelona, 1987, pàg. 87 (reprodueix de Ferran de Sagarra).

Acostumem a associar el nom de Cassoles només a Sant Gervasi de Cassoles, però oblidem que s'estenia també per una bona part de Gràcia. Jo l'he trobat a l'escriptura d'una finca "sita en la villa de Gracia y lugar llamado de Casolas", sota el carrer de Sant Salvador "a poniente de dicho Torrente de la Olla", en el "paraje llamado *Los Amellers o lo Mas del Pla*", que en altres escriptures és el *Mas Desplà*, o *Mas Pla de Cassoles*.⁸

El *torrent del Pecatté* també un nom de marcat caràcter popular, del qual desconec l'origen o significació. Fou un nom ben viu a la toponímia gracienc fins ben entrat el segle actual. Passava prop del convent dels Caputxins Vells i el seu tram superior corresponia aproximadament al carrer de Bailèn.

Seguint en el tema de les rieres cal destacar que els carrers graciencs que tenen nom de torrent o de riera generalment s'anomenen sense anteposar-los l'apel·latiu carrer. Així, els graciencs no diuen: "Visc al carrer del Torrent de l'Olla", sinó simplement "Visc al Torrent de l'Olla", i el mateix podríem dir de la *Riera de Sant Miquel*, del *Torrent d'en Vidalet*, i fins i tot del *Torrent de les Flors*, carrer que porta el nom del senyor Manuel Torrente Flores, propietari dels terrenys, però que l'ús popular va traduir d'antic, convertint-lo en el torrent de les Flors. Per interpretar com es va produir aquesta mutació popular cal tenir en compte que tots els noms dels carrers al segle passat eren escrits en castellà. Si la gent traduïa mentalment el "Torrente de la Olla" o el "Torrente de Vidalet", és lògic que ho fes també amb el "Torrente Flores", per analogia amb el *torrent de can Comte* o *d'en Juncadella*, que estava ben a prop i baixava paral·lel.

El carrer del Torrent de l'Olla segueix el curs de l'antic torrent, almenys en el seu tram inferior, però l'extrem superior del camí ja és més dubtós. En arribar al *Camp de ca l'Alegre* el camí deixava el terme de Barcelona (que després serà de Gràcia) per entrar al d'Horta a la *plaça de la Creu* (oficialment s'anomenà plaça d'Estanislao Figueras), indret que conservava el record de la creu del terme parroquial de Sant Genís dels Agudells.⁹ Els noms del *Camp de ca l'Alegre* i de la *Plaça de la Creu* foren ben populars i vius fins a la darrera urbanització de la *plaça dels Josepets* (Lesseps), que va capgirar-ho tot.

Prop de la creu del camí del torrent de l'Olla, ja en terme d'Horta, hi havia un popular berenador ("merendero" en deien), anomenat *Les Canyes*, que ocupava el lloc de l'antiga carnisseria que la parròquia de Sant Genís tenia just a l'inici del terme d'Horta, abans dels "burots" on es recaptava l'impost municipal sobre les viandes anomenat popularment "els consums". *Les Canyes* era ja a la *riera de Vallcarca*, i la riba d'enfront encara era de Gràcia. El nom de la riera s'ha conservat en un petit carrer que és a punt de desaparèixer i s'utilitzava com a nom popular de tota l'avinguda, però es va perdre, substituït pel d'avinguda de l'Hospital Militar.

8 Escripcions de 20 de maig i 21 de desembre de 1885, Notari: Francesc Farrés i Viver.

9 "Any 1695. S'adoba la creu del Torrent de l'Olla". Arxiu parroquial de Sant Genís dels Agudells, nota 40.

Aquí es trobaven el camí de la riera de Cassoles amb el del torrent de l'Olla, i el camí seguia riera amunt cap a Sant Cugat. Pujava pel *torrent del Maduixer i can Borni* i passava pel *Coll Serola*, que ha donat nom a tota la serralada (aquest coll és anomenat popularment *Vista-rica* pel nom d'un hotel i un inici d'urbanització de primers de segle), i baixava a Sant Cugat passant per *Sant Medir*, la popular ermita que les colles graciencques visiten cada any en el dia de l'aplec. En aquesta ermita, segons la tradició, el bisbe Sever, que anava a Sant Cugat camí del martiri, trobà el pagès Medir i es produí el miracle de les faves que van florir tot just acabades de plantar. La tradició popular graciencca pretén que Sant Sever, per anar a Sant Cugat, no seguí per Vallcarca, sinó que pujà abans al santuari de la *Mare de Déu del Coll*; per això el camí que hi pujava des de *can Xiro*t, seguint al llarg de la tanca del Parc Güell, anomenat també *camí de les Donzelles*, fou conegut amb el nom popular de *camí de Sant Sever*.

Un dels camins més antics de Gràcia és la *Travessera*, que és anterior a la formació del poble, ja que és l'antiga Travessera Molera, documentada des d'antic, que travessa tot el pla de Barcelona. Dóna nom a un carrer, que és anomenat sempre sense afegir-li cap apel·latiu, només anteposant-li l'article femení.

A la part alta de Gràcia, al peu de les muntanyes, una altra via transversal, de formació més moderna, s'anomena per analogia la *Travessera de Dalt*. El seu extrem de llevant es formaven dos camins molt populars: el *camí de la Font Castellana* i el *camí de la Llengua*.

Toponímia rural

Un dels topònims més antics de Gràcia és el de *La Granada*, citat en documents des del segle X i que fins fa poc donava nom a un carrer, que el Nomenclàtor Municipal de 1980 ha transformat barroerament en carrer de la Granada del Penedès. La llegenda popular ha volgut donar significat a aquest nom atribuint-lo a la trobada d'una granada o bomba de les que va llançar Espartero i que no va esclatar. El propietari de la casa núm. 12 del carrer de la Granada va decorar-la posant-hi una reproducció de la suposada bomba, que alguns encara creuen que és l'autèntica. A la porta de la mateixa casa, a més, hi ha gravada una magrana, que és un altre dels significats que li dóna l'etimologia popular.

En un document sobre la divisió administrativa de Gràcia, del 1847, és citat aquell indret amb el nom de *Camp de la Granada*. Si la modificació del nom del carrer es va fer per evitar la confusió amb el carrer de la Ciutat de Granada, podien haver-li posat carrer del Camp de la Granada. L'apel·latiu camp és bastant freqüent a la toponímia graciencca. El carrer de Tuset, veí del de Granada, deu el seu nom al *Camp d'en Tuset*. El carrer del Camp (Pérez Galdós) portava al *Camp de ca l'Alegre* del qual ja hem parlat, i en altres indrets de Gràcia hi havia el *Camp del Vidrier*, el *Camp d'en Vidalet*, o el *Camp d'en Grassot*, que s'ha conservat i dóna nom a un barri.

Han anat desapareixent molts dels topònims rurals. Ja no parla ningú de *el Terral* (Travessia de Sant Antoni), o de *Pas dels Ases* (prop del carrer de Minerva), ni de